

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема №9 «Соціалізація як процес становлення особистості,
долучення до культурних норм та цінностей суспільства»**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечитайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

ТЕМА 9. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ, ДОЛУЧЕННЯ ДО КУЛЬТУРНИХ НОРМ ТА ЦІННОСТЕЙ СУСПІЛЬСТВА

План

9.1. Соціалізація: загальна характеристика процесу.

9.2. Фактори формування суспільних відносин і впливу на процес соціалізації.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
5. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

7. Гітун Н. І. Соціалізація особистості в умовах трансформації сім'ї [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflji>. Дата звернення: 31.07.2023.
8. Лобанова А. С, Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
9. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація та ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (SRPCMS) (12-13 листопада 2020 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbvo>. Дата звернення: 31.07.2023.
10. Москаленко В. Соціалізація особистості. Монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
11. Ціннісна складова соціалізації особистості дитини в умовах сьогодення: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. 23 квітня 2020 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР» / Наук. ред. В. В. Сиченко, О. В. Ковшар, В. В. Шинкаренко, С. В. Майданенко. Дніпро, 2020. 278 с.

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

9.1. Соціалізація: загальна характеристика процесу

Людина постійно відчуває свою повну або часткову залежність від інших людей чи деперсоналізованих зовнішніх обставин. Вона бачить, що її бажання і прагнення щоразу наштовхуються на певні перешкоди, її можливості в реалізації власної волі і досягнення своєї мети, як правило, обмежені. Вже з дитячого віку вона звикає сприймати навколишній світ людей, як жорстко внормований та детермінований звичаями, законами або чиеюсь волею. Тому вирішального значення у вивченні системи дії даних чинників набуває теорія соціалізації.

Соціалізація – процес, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками набуває певних якостей, необхідних для життєдіяльності в суспільстві. В більш широкому визначенні це поняття розуміють як процес засвоєння індивідом взірців поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм та цінностей, які необхідні для успішного функціонування індивіда в даному суспільстві.

Теорія соціалізації встановлює, під впливом яких соціальних факторів створюються певні якості особистості, вивчає власне механізм процесу входження людини у суспільство. З цих позицій в систему соціалізації включаються: соціальне пізнання, оволодіння певними навиками практичної діяльності, засвоєння певних норм, позицій, ролей та статусів, вироблення ціннісних орієнтацій та установок, а також включення людини в активну творчу діяльність.

Соціалізація включає в себе процеси засвоєння, адаптації (звикання до нових умов), виховання (цілеспрямована дія на духовну сферу та поведінку індивіда), навчання (оволодівання новими знаннями) – одним словом, засвоєння «правил життя».

Таким чином, соціалізація – це не тільки набуття соціальної та економічної самостійності, але і формування особистості. Індивід – це початкова точка цього процесу, а зріла особистість – завершальна.

Процес соціалізації триває все життя, в ньому виділяють кілька «життєвих циклів» (або стадій): дотрудовий, трудовий та післятрудоий. В цьому плані соціалізація має діяльнісний характер.

Умовно визначають два основні етапи соціалізації: первинна і вторинна. Ці етапи не мають чітко визначених вікових чи будь-яких інших обмежень. Відрізняються вони, переважно, завдяки специфіці найвпливовіших агентів та суб'єктів. Так, етап первинної соціалізації характеризується, так би мовити, «моноагентністю». На цьому етапі агентами (провідниками) соціалізаційного процесу є, здебільшого, батьки та деякі інші родичі, в окремих випадках – вихователі, репетитори, няні. Етап вторинної соціалізації характеризується поліагентністю, тут окрім батьків значущості набирають, друзі й товариші, вчителі, викладачі, «кохані», ЗМІ, мережеві агенти (Інтернет) та інші. При цьому, агенти первинної соціалізації можуть

повністю або частково втратити свій соціалізуючий вплив, але необов'язково. Найбільш важливою є первинна соціалізація, оскільки вторинна соціалізація є похідною від неї.

Кожний період соціалізації характеризується певними ознаками. Так, у дорослому віці соціалізація націлена на зміну поведінки у новій ситуації, а у дитячому віці акцент робиться на формуванні ціннісних орієнтацій. В ранньому віці процес засвоєння норм і цінностей проходить найбільш інтенсивно, а в більш пізньому віці – навпаки.

В дитинстві закладається фундамент особистості, водночас, дитинство – це найбільш незахищений період соціалізації. Процес набуття певних соціальних якостей відбувається за чиеюсь сторонньою допомогою: 1) агентів соціалізації (конкретних людей, які відповідальні за навчання та засвоєння культурних норм та соціальних ролей); 2) інститутів соціалізації (заклади, установи, котрі впливають на процес соціалізації та спрямовують його).

Соціалізація проходить періоди, які збігаються із так званими життєвими циклами. Вони знаменують важливі віхи в біографії кожної людини. Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, зміною способу життя тощо. На цьому базується один із механізмів соціалізації – так звана «циклічна теорія соціалізації» (згідно зі стадіями чи циклами індивідуального людського розвитку). За цією теорією формування особистості проходить відповідно 8 стадій, на кожній з яких діє характерний механізм сприйняття та освоєння соціального середовища (Див. Рис. 9.1).

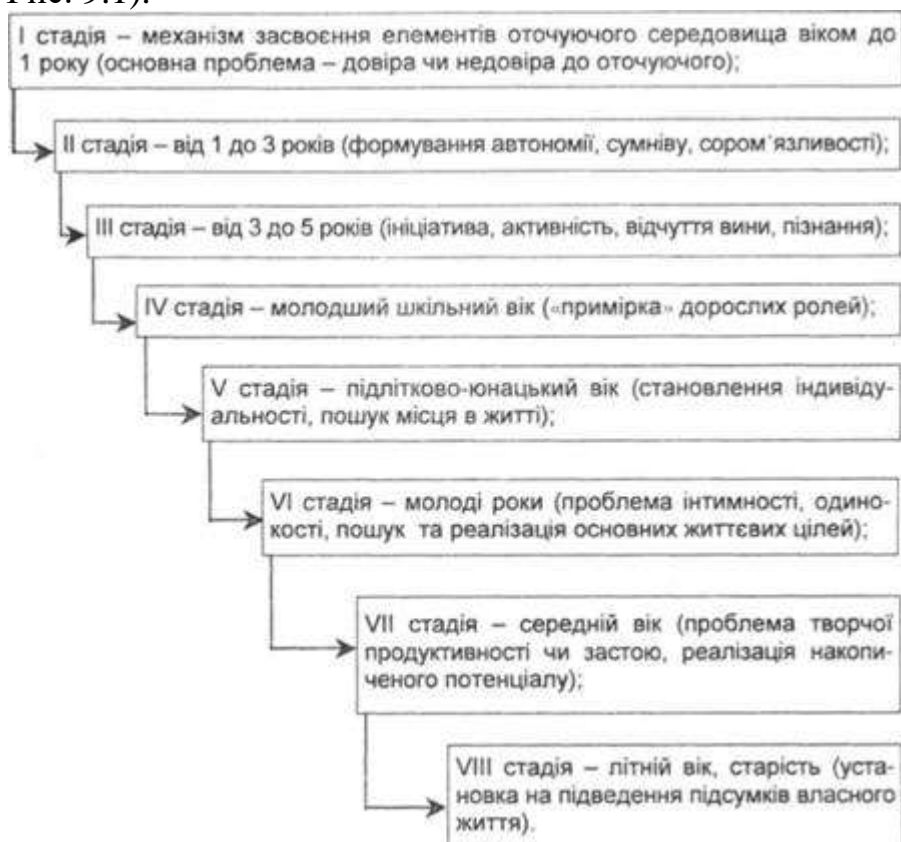

Рисунок 9.1. Стадії процесу соціалізації особистості

Дана теорія розкриває соціально-психологічний та віковий аспекти формування особистості.

Процес соціалізації іноді суттєво видозмінюється. Це, як правило, пов'язано із переходом людини на нову життєву сходинку, новий життєвий цикл. Людині доводиться багато чому перенавчатися: відходити від попередніх цінностей, норм, ролей, правил поведінки (десоціалізація); засвоювати «нові» цінності, норми, ролі, правила поведінки замість «старих» (ресоціалізація). Всі ці (під)процеси загалом входять у структуру багатогранного механізму соціалізації.

9.2. Фактори формування суспільних відносин і впливу на процес соціалізації

Соціологія вивчає соціалізацію в різних аспектах: соціалізація поколінь у конкретно-історичних умовах, індивідів у певних соціально-економічних умовах, вікова соціалізація в умовах конкретного суспільства тощо. Вивчення процесу соціалізації буде більш повним, якщо розглянути суспільні явища з поиції умов їх формування: природних, економічних, культурних. Це так званий еволюційний (комплексний) рівень механізму соціалізації (Див. Рис. 9.2).

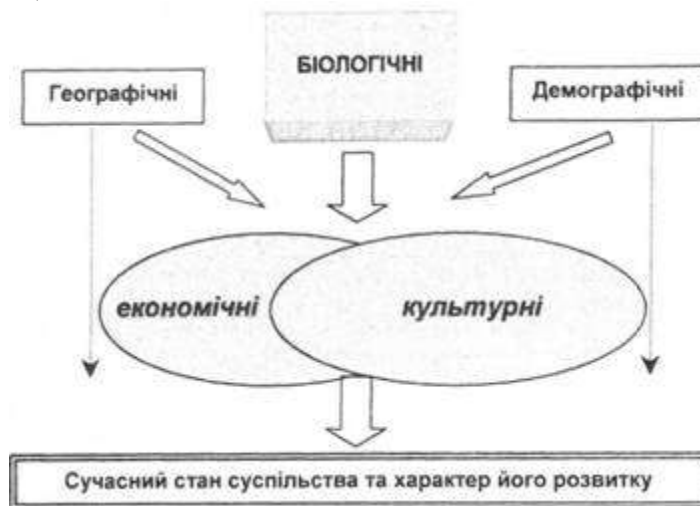

Рисунок 9.2. Фактори формування суспільних відносин

Природні фактори. «Суспільне життя» – це комплекс явищ, які виникають із взаємодії індивідів і груп. «Суспільність» виявляється і в рослинному, і у тваринному світі. У рослин це природний процес еволюції, пристосування до середовища, пряма залежність від умов, і в них немає свідомої дії, намірів. У тварин, як і у людей, є зв'язки, які будуються за принципом некоординованих об'єднань (таргани); згуртованості високого типу (мурахи, бджоли, вовки, леви, мавпи) тощо. І оскільки ці зв'язки

визначаються тільки природними чинниками, то можна виявити і вплив їх на людей.

Початковими основами суспільного життя є біологічні фактори, пов'язані з особливостями людського організму: біологічні потреби, фізіологічні процеси тощо. Основні з них, завдяки яким формувалася людська культура, – це:

- пряма ходьба;
- наявність рук, пальців (до сьогоднішнього дня найуніверсальніший інструмент людської діяльності);
- особливості мозку;
- структура голосу, мова;
- залежність дітей від батьків, турбота останніх;
- пластичність потреб, звичок, розвинута адаптація;
- стійкість та специфічність поведінки (зокрема, статевої).

Існують різні антропологічні теорії, згідно з якими природні умови трактуються як основний фактор розвитку суспільства.

Географічні умови – це другий комплекс природних умов. Людина, як «зоологічний вид», живе на суші, де існує вплив географічних умов на її діяльність (рельєф, кліматичні та погодні умови). Специфіка цих умов відображає розміщення людей, розселення, стан здоров'я. (Приклад: порівняння специфіки географічних та соціальних умов жителів тундри, пустелі, лісової зони). Існує напрям у соціологічній теорії – географічний детермінізм, який пояснює психіку людини як реакцію на природні географічні умови. (Приклад: порівняння темпераменту іспанця і шведа). Але людина – це творча істота, вона змінює, підкоряє, пристосовує природне середовище. Залежність від географічних умов відчувалася переважно тільки в первісному суспільстві. Тому географічне середовище, хоч і становить основу, але не визначає ходу суспільного життя.

До природних умов можна віднести і демографічні основи: це явища народжуваності, природного приросту, густоти населення; відносний склад певного типу населення (молодь, люди похилого віку). Все це впливає на економічні та соціальні процеси та явища (виробництво, рівень життя). Демографічний процес також визначає певні рамки суспільного життя. Рационально кількісно регульоване і гігієнічно здорове населення є важливим фактором соціального розвитку.

Соціальні теорії, які вивчають проблему соціального розвитку, чисельність і якість народонаселення, визначаються як концепції демографічного детермінізму. Природні умови є необхідною основою суспільного життя, але не є визначальними.

Інша велика група умов-факторів суспільного життя – це *економічні умови*. Як біологічна істота, людина певною мірою залежить від природи, але ця залежність не є визначальною. Людина за своєю суттю «творець» – вона пристосовується, підкоряє елементи природного середовища, трудиться. Процес цілеспрямованої дії людини, в ході якої вона перетворює елементи природного середовища на засоби задоволення своїх потреб, на необхідні для

життя матеріальні блага називається працею. Це постійний та необхідний процес, а тому виробництво матеріальних благ визначає основні процеси суспільного життя. Для того, щоб перетворити елемент природи на певну і потрібну, гідну форму для користування, споживання, людина приводить у дію всі свої природні сили. Діючи на природу, вона і соціально видозмінюється. Сам процес виробництва включає в себе:

- цілеспрямовану діяльність людини;
- предмет, який виробляється;
- знаряддя, яким керується.

Знаряддя праці в історичному розвитку під дією людини видозмінювалися; змінювалися і люди, які займалися цими знаряддями. Але процес виробництва – це не тільки рівень розвитку. В цьому процесі люди взаємодіяли між собою вступали в певні стосунки, взаємозв'язки. Так формувалися виробничо-економічні відносини – система зв'язків і залежностей, в якій люди зайняті в процесі виробництва, обміну, споживання. Економічні відносини – той спосіб, яким люди певного суспільства виробляють засоби до життя та обмінюються продуктами (оскільки існує поділ праці). Люди, займаючись виробництвом, вступають у певні суспільні та політичні стосунки.

Виробничо-економічні відносини перевтілювалися на певну основу – відношення людей до знарядь виробництва (форма власності). У процесі історико-економічного розвитку одні оволодівали засобами, інші – пропонували робочу силу (фізична сила, уміння, знання). Звідси – йшов поділ людей на суспільні класи, прошарки. Задоволення природних благ спричинило формування інститутів виробництва, обміну та споживання, певну систему відносин, які, в свою чергу, породили різні форми спільності людей.

Культурні основи – це третій комплекс факторів, що визначає явища та процеси суспільного життя.

Вплив культури на суспільне життя виражається, перш за все, через соціалізацію та формування окремої особистості, а також через формування та розвиток кожної окремої епохи в процесі історичного розвитку суспільства, котра, в свою чергу, і визначає характер соціалізації. Найбільш повно місце і роль феномену культури реалізується завдяки важливим соціальним функціям, які культура виконувала і виконує в суспільстві. Кожний індивід стає членом суспільства, а головне – особистістю – тільки в процесі соціалізації, завдяки засвоєнню знань, умінь, навичок, мови, цінностей, норм, традицій, правил поведінки своєї соціальної групи і всього суспільства в цілому. Культура консолідує, «спаює», інтегрує людей, забезпечує цілісність суспільства.

Схематично соціалізацію можна зобразити як систему «дитина – сім'я – людина-як-член-суспільства». Саме в сім'ї дитина набуває перших навичок суспільного життя. Людина формується в процесі виховання. Дитина навчається, сприймає та набуває певних рис, знань тощо.

Система цінностей – це те, завдяки чому культура впливає на особистість. Культура встановлює систему цінностей, визначає відповідні критерії стосовно того, що слід вважати «добрим», а що – «поганим». Іншими словами, сюди можна віднести не тільки засвоєння культурних норм та соціальних ролей, але і передачу від батьків дітям уявлень про те, що таке добро та зло тощо. Людина, перш за все, характеризується біологічними потребами, які вона прагне задовольнити. В подальшому механізмі задоволення потреб виникають інтереси, цінності, бо реалізуються вони різними шляхами, засобами, методами – формується вибір в інтересах і засобах.

У таких ситуаціях вступають в дію цінності та ціннісні орієнтації – ті регулятори (матеріальні і духовні), які забезпечують внутрішню рівновагу особистості, або необхідні для задоволення потреб. Це – важливий фактор поведінки. Завдяки ієрархії цінностей людина по-різному виявляє своє ставлення, поводить себе, реагує. Створюється комбінація її дій в різних ситуаціях.

Цінності створюються і розвиваються в ході розвитку культури. Вони набуваються в суспільному житті – в ході соціалізації. Розвивається людина – формується її система цінностей. Розвинута система цінностей – результат соціалізації. Система цінностей визначає вибір засобів задоволення потреб, інтересів, визначає напрями в потребах. Те, як саме модифікується система цінностей в різних ситуаціях, визнається «взірцями» дій, поведінки, які встановлені в рамках певної культури.

Взірці діяльності та взірці поведінки також є елементами механізму формування та функціонування суспільних відносин. Взірці поведінки – це певні схеми поведінки, що застосовуються в певних ситуаціях, тобто: «як належить себе поводити та діяти в різних умовах та ситуаціях». Взірець поведінки виражає певну встановлену та прийняту в даній культурі регулярність ходу явищ. Це встановлена схема суспільної поведінки. Це бажана модель, пов'язана з цінностями, які треба прийняти. Прийняті моделі стають стилем, принципом, певним чином діють на організацію людських спільнот.

На формування особистості культура справляє значну дію через створення та функціонування соціальних інститутів, соціальних систем. У процесі суспільного розвитку історично сформувалися форми організації спільної діяльності людей, згідно з якими останні в процесі своєї життєдіяльності при взаємних діях користуються (і повинні) прийнятими соціальними нормами та соціально-культурними зразками, що визначають сталі форми соціальної поведінки. Ці норми і зразки людина не обирає, а закріплює їх і діє згідно з ними.

Соціалізація, встановлення цінностей, взірців і моделей, інституційні чинники – найважливіші способи впливу культури на хід суспільного життя. Разом з економічними основами культура дає людям символи, цінності, визначає, а також відповідає на потреби, після задоволення основних біологічних потреб.

Індивід є як об'єктом, так і суб'єктом соціалізації. Як об'єкт він засвоює соціальний досвід, певним чином сприймає цінності цінностей. Як суб'єкт – формує певну систему орієнтацій, установок тощо. Таким чином, процес соціалізації в соціології розглядається і як двоєдиний процес інтернального і екстернального характеру дії індивіда. Інтернальність у поведінці людини виявляється у трансформації зовнішніх факторів соціального середовища у внутрішні процеси свідомості і орієнтацію особи на зовнішні впливові життєві фактори як на домінанту. Екстернальність виявляється в об'єктивації зовнішнього світу людини в її практичній діяльності, а система власних проявів свідомої дії із зовнішнім світом є домінантною ознакою.